

9. Смирнова Е.О., Хузеева Г.Р. Психологические особенности и варианты детской агрессивности // Вопросы психологии. – 2002. - №1. – С. 17-26.

10. Фельдштейн Д.И. Трудный подросток. - Душанбе, 1972. – 183 с.

The article discovers the problem of juvenile aggressiveness as a socially and psychological phenomenon that leads to the breach of normal relation between people of the same year and adults.

Key words: aggressiveness, aggressive actions, juvenile, socialization, selfconsciousness, adaptability, motivation, situational factor.

Отримано 30.04.2009

УДК 159.9.0194. – 057.874”7124”

Р.В.Павелків

ДЕТЕРМІНАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті представлено аналіз сучасних підходів щодо висвітлення особливостей взаємозв'язку моральної самосвідомості та моральної поведінки у молодшому шкільному віці.

Ключові слова: моральна поведінка, моральна діяльність, моральна самосвідомість, моральна свідомість, молодший школяр.

В статье представлен анализ современных подходов отображения особенностей взаимосвязи морального самосознания и морального поведения в младшем школьном возрасте.

Ключевые слова: нравственное поведение, нравственная деятельность, моральное самосознание, моральное сознание, младший школьник.

У розмаїтті глибоко дискусійних проблем психологічної науки одне з чільних місць посідає питання інтеграції моральної свідомості з її похідною – нормовідповідною поведінкою. Складність проблеми зумовлена неоднозначністю зв'язків, що

існують між цими конструктами, багатоаспектністю детермінуючих основ процесу, величезною практичною значущістю розкриття його закономірностей. Моральна свідомість – основа моральної поведінки. Без чіткого усвідомлення моральних приписів, сформованості цілісної системи уявлень про норми співжиття не можна розраховувати на поведінковий вияв моральних тенденцій. Першим кроком наближення до прагматичного рівня функціонування моральної свідомості є перенесення відповідної системи уявлень у сферу я-концептуальних структур, виокремлення себе як суб'єкта моральних відносин.

Враховуючи складність проблеми, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі розробки вище окреслених питань. Метою цього повідомлення є аналіз сучасних підходів до питання вивчення взаємозв'язку моральної свідомості та моральної поведінки в молодшому шкільному віці.

Розгортання досліджень у сфері моральної поведінки молодших школярів дозволяє розкрити вікові аспекти даної проблеми. Зміни, які відбуваються в цьому процесі мають як кількісний, так і якісний характер. Встановлено, що особливий вплив вікового фактору виявляється у формуванні загальної бази знань у сфері моральної поведінки. Це обумовлено як розвитком когнітивної сфери, формуванням інтелектуальних здібностей дітей, так і розширенням їх соціального, морального досвіду. З віком розширюються знання про різноманітність способів реагування у ситуаціях морального вибору, про багатогранність форм поведінки, зростає репертуар стратегій моральної поведінки. Поряд з кількісними змінами простежуються також якісні зміни в уявленнях про способи поведінки.

Молодші школярі вивчають соціальний світ і поступово засвоюють моральні принципи і правила, за якими він існує. Вікових змін зазнають також інші аспекти соціального пізнання та морального розвитку особистості. До основних напрямків морального розвитку належать: розширення уявлень дітей про прийнятність моральних норм; соціальні наслідки поведінки; збільшення кількості інформації про можливі наміри партнера; поглиблення розуміння зв'язку між особливостями поведінки та реакцією на неї партнерів; відповідність поведінки соціальним, моральним стандартам. Розвиток даних уявлень іде через накопичення морального досвіду; збільшення кількості ситуацій, які дитина спостерігає, у яких конструює нові форми поведінки.

Основою даного процесу виступає внутрішній план дій. Завдяки розумовому плану у дитини виникають передумови для

використання при організації власної поведінки не лише наочно даних характеристик ситуації, але й результатів власної пізнавальної діяльності у формі ідей, моральних понять та інших ідеальних утворень. З появою внутрішнього плану дій молодші школярі набувають здатності створювати та зберігати власну Я-концепцію та концепції іншої людини у вигляді узагальненого власного досвіду.

Ідея єдності свідомості і зовнішньої поведінки людини належить до головних принципів вітчизняної психології. Вона отримала ґрунтовну аргументацію і різносторонню експериментальну розробку у працях Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтєва, Д.Б.Ельконіна, Л.І.Божович, Д.Н.Узнадзе та інших відомих вчених, у роботах яких на перший план висувається діяльність, як ланка зв'язку між людиною, її свідомістю і зовнішнім предметним світом. Положення про нерозривний зв'язок свідомості і діяльності, у яку ця свідомість органічно вплетена, можна розповсюдити і на взаємозв'язок моральної свідомості та поведінки. Оскільки саме поведінка є основним засобом об'єктивації суб'єктивного життя особистості, її психологічних станів і процесів, функціонування її свідомості та самосвідомості.

У той же час зазначимо, що взаємозв'язок моральної свідомості і моральної поведінки не є однозначним. Як показують психологічні дослідження, своєрідність цих зв'язки виявляється у різному поєднанні елементів. В силу неоднорідності моральної свідомості її вплив виявляється не прямолінійним. Основну роль у цьому процесі відіграє співвідношення когнітивних та емоційно-мотиваційних компонентів моральної свідомості. У той час як зовнішні фактори чи індивідуальні особливості можуть сформулювати «злого генія» – особистість, що прекрасно орієнтується в моральних категоріях, але при цьому не привласнила ні одну з них. Неузгодженість між знанням суб'єктом моральних норм і його поведінкою показана у цілому ряді робіт, у яких перш за все підкреслюється, що діти знають, що потрібно робити і як себе вести, і в той же час, не ведуть себе як необхідно.

Отже, загальна закономірність морального становлення визначається тенденцією нелінійного зв'язку розвитку моральної свідомості і моральної поведінки. Ці категорії не є незалежними, вони опосередковано впливають одна на одну – моральна свідомість задає орієнтири й обґрунтування необхідності дотримання моральних норм, у той час як реальна поведінка забезпечує їх переосмислення. Складність цих зв'язків значною

мірою зумовлена неоднорідністю самої моральної свідомості, а також диференційованістю впливу різних структур свідомості на дотримання різних моральних норм.

Зазначимо, що в психологічній науці для позначення морально-нормативної поведінки використовуються два терміни: “моральна поведінка” і “моральна діяльність”. У одних випадках ці терміни використовуються як синоніми (С.Ф.Анісімов [1], Л.М.Архангельський [2]), у інших – спостерігається їх розведення.

Варто відмітити, що зближення понять “моральна поведінка” та “моральна діяльність”, яке спостерігається у науковій думці, все ж не означають їх повного ототожнення, що є досить значимим для психологічного аналізу їх сутності. Моральна діяльність є формою і засобом реалізації прийнятого етичного рішення, у той час як моральна поведінка є об’єктивацією не лише моральної свідомості, але і підсвідомості. Враховуючи вікові особливості дітей, вважаємо за доцільне використання щодо їх нормативної поведінки саме терміну “моральна поведінка”.

Елементарною “клітинкою” моральної поведінки є *вчинок*. Саме у вчинку, у його внутрішній структурі встановлюється єдність суб’єктивних та об’єктивних елементів. Через вчинок виявляється сутність моральної свідомості, рівень внутрішнього прагнення дитини діяти згідно моральних вимог.

Цінність вчинку без врахування моральних відношень не дає дійсного уявлення про його моральну значущість, оскільки під впливом багатьох причин позитивні мотиви можуть дати негативний результат.

Кожний моральний вчинок складається з великої кількості компонентів, найважливішими серед яких є: мотив, дія, результат. Крім того, структурними елементами вчинку є зовнішній стимул, намір, спонука, ціль, ціннісні орієнтації, боротьба мотивів, прийняття рішення, засоби, самооцінка результату. Вчинок має внутрішній зміст і зовнішню форму. Це ще раз показує злитість моральної поведінки і моральної свідомості.

На основі системно-структурного і структурно-функціонального методів в науці була розроблена типологія моральних вчинків (А.Акуленко, М.Аплітаєв, С.Ф.Анісімов, Г.Н.Гумницький). Так, М.Аплітаєв [2] систематизував типи вчинків школярів. За стійкими зв’язками структури морального вчинку він виділив ряд варіантів, різновидностей, можливих комбінацій. Хоча, як показали подальші дослідження їх різноманітність може бути значно ширшою. Так, у дослідженні Н.В.Нікітіної [4] була виокремлена категорія вчинків, які не належать до жодного із

виділених типів. Вони були названі вчинками комбінованого типу.

Позитивний вчинок – результат морального виховання. Він визначає моральний рівень спрямованості особистості. Як зазначає Якобсон С.Г., моральна поведінка – це добровільне слідування моральним нормам (нормам моралі), якщо навіть їх порушення обіцяє людині певні вигоди, і вона впевнена у безкарності своїх дій. Моральна поведінка самодостатня, вона не потребує зовнішнього підкріплення. Вчинок є своєрідною координатою внутрішнього духовного зростання особистості.

Моральні цінності постійно залежать від багатьох факторів: мотивів, умов, результатів. У залежності від мотивів, якими керується суб'єкт, розрізняють прагматичні і безкорисливі моральні вчинки. Під прагматичними розуміють вчинки, які зорієнтовані на соціальне схвалення. Безкорисливий вчинок не залежить від зовнішнього контролю зі сторони інших людей. (Є.В.Субботський [5]). Найяскравішим прикладом такого вчинку є “вчинок по секрету”. Саме він, на думку А.С.Макаренка, виступає найбільш суттєвим критерієм моральної вихованості. Це моральна поведінка, яка прихована від очей інших і не є наслідком вимог, схвалень, покарань. Це поведінка, яку вчений назвав “вчинком для правильної ідеї”.

Отже, найважливішою характеристикою вчинку є його переважно усвідомлений характер. Це акт морального самовизначення людини, у якому вона утверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до самої себе, групи, суспільства. Завдяки вчинку, обов'язок стає дійсністю індивіда.

В історії психології й етики простежується диференціація дії і вчинку. Якщо моральна дія – це активна моральна поведінка, то вчинок – це активність, при оцінці якої береться до уваги моральна цінність його суб'єктивних мотивів, його значення для оточуючих. У широкому плані вчинки вплетені у систему суспільних стосунків. Вчинок не є дія, а дія не є вчинок. Вчинок включається у зміст дії, виступаючи одним із його аспектів. Дії багатогранні і різноманітні, тому не всі види дій мають моральну значущість.

У здатність діяти морально, крім знань про те, як необхідно діяти, включається ще цілий ряд психічних якостей у специфічному для кожного морального вчинку і для кожної ситуації “наборі”. Моральність має справу не з процесами і речами як такими, взятими самі по собі, а зі вчинками і взаємовідношеннями людей. Вчинок відображає зацікавлене ставлення суб'єкта до моральних цінностей. Без цього суб'єктно-ціннісного відношення моральний вчинок відсутній. Вчинок, маючи ціннісний характер, містить у собі певну орієнтацію щодо інших людей [1].

Оскільки моральна свідомість і моральна поведінка не дорівнюють одне одному, але в той же час і не є незалежними структурами, в психологічній науці постійно існує глибокий інтерес до вивчення співвідношення реального і вербального у моральній поведінці.

Проблема співвідношення моральної поведінки і моральної свідомості в молодшому шкільному віці висвітлюється у працях Беха І.Д., Нікітіної Н.В., Чикалова Н.А., Гордяскіної І.В. [4; 6; 7; 8]

Знання необхідності дотримання моральних норм, вербальна декларація готовності їх виконувати і високий рівень розвитку знань, що обґрунтовують дотримання моральних норм, ще не гарантують реалізації на поведінковому рівні. Моральні норми на вербальному рівні дотримуються майже всіма дітьми молодшого шкільного віку (94 відсотки), у той час як у реальних ситуаціях моральна поведінка простежувалася лише у половини дітей (57 відсотків).

Важливими є спостереження щодо існуючих розбіжностей вербальної і реальної поведінки у ситуаціях, що різнилися своїм контекстом. У дослідженні було помічено, що поведінка дитини молодшого шкільного віку, в основі якої лежить моральний мотив, при зміні партнера по взаємодії (дорослий – одноліток) не змінюватиметься, у той час як нормативна поведінка на основі просоціальної мотивації при переході від спілкування з дорослим до взаємодії з однолітком змінює свій характер. При зміні соціального контролю, молодший школяр демонструє реальний рівень розвитку моральної поведінки.

Діти молодшого шкільного віку найчіткіше виконують норму правдивості (72 відсотки), у той час як норма справедливого розподілу на поведінковому рівні має значно нижчі параметри.

Діти молодшого шкільного віку, які дотримуються моральних норм в реальній поведінці, значно рідше обґрунтовують вербальні моральні дилеми доконвенційними категоріями. У їх судженнях простежується імператив моральної норми. Одночасно саме ці діти виявляють стійкість моральних позицій у ситуаціях негативного морального прикладу. Моральні судження дітей молодшого шкільного віку, що дотримуються норми в реальному поводженні, характеризуються стабільністю, незалежно від зміни партнера по спілкуванню. Ці молодші школярі реалізують моральні імперативи як у відношенні дорослого, так і у відношенні однолітка, спираючись на досить високий рівень моральних суджень, вибудовуючи їх на більш розвинених моральних категоріях. У той час як діти, які не дотримуються моральних норм у реальній поведінці, найчастіше висловлюють моральні судження, що відповідають доконвенційному рівню.

Результати співвіднесення реальної і вербальної моральної поведінки показали, що діти молодшого шкільного віку, які коливаються у власній моральній позиції в реальній поведінці, демонструють нестабільні судження і у вербальній моральній поведінці. Діти молодшого шкільного віку, що не дотримуються норм у реальній поведінці, демонструють розбіжність у своїй вербальній моральній позиції відносно однолітка і дорослого. Вони схильні звертатися до категорії авторитету і слухняності в ситуаціях спілкування з дорослим, демонструючи більш низький рівень моральних суджень, ніж у ситуаціях взаємодії з однолітками.

Дотримання дітьми молодшого шкільного віку моральних норм у взаємодії з однолітками свідчить про більш високий рівень розвитку моральної свідомості, ніж система взаємодія з дорослим партнером. Ситуація взаємодії з однолітками дозволяє прогнозувати моральний тип поведінки і відносно дорослих, у той час як нормативна поведінка з дорослим ще не є достатнім свідченням моральної поведінки з рівними партнерами.

Отже моральна свідомість впливає на поведінку, поведінка на моральну свідомість. Однак ці зв'язки неоднозначні: високий рівень моральної свідомості спостерігається, і у дітей молодшого шкільного віку, що дотримуються норм і у тих, хто їх порушує. Серед дітей, що дотримуються моральних норм у ситуаціях реального морального вибору є діти, що демонструють і власне моральну поведінку і просоціальну поведінку. Варіювання ситуацій вербального і морального вибору з дорослим і з однолітком дозволяє визначати генезис морального вчинку, коли у спілкуванні з однолітком зароджується власне моральна дія.

Всі діти молодшого шкільного віку (100 відсотків), здійснюючи правильний моральний вибір (т.б. демонструючи наявність моральної свідомості), в реальній життєвій ситуації не готові до відповідних дій. Співпадіння суджень і вчинків спостерігається лише у окремих випадках. Отже, актуалізована моральна норма з 6-річного віку може стати реальною спонукою і регулятором поведінки, але стійкість та здатність до її перенесення у нові життєві обставини у цей період ще не значна. Моральна норма існує у свідомості дітей молодшого шкільного віку окремо від реальної життєвої ситуації і не є засобом усвідомлення себе та регулятором вчинків.

Важливо зазначити, що в дослідженні виокремлюються відмінні від традиційних одиниці аналізу моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Якщо у більшості досліджень такими показниками виступає дотримання моральної норми, то у даному випадку до таких критеріїв віднесено три характеристики:

- здатність дітей молодшого шкільного віку до реалізації

моральної норми у реальній поведінці;

– стійкість впливу моральної норми на поведінку, тобто її довготривалість;

– здатність до переносу моральної норми у новій життєвій ситуації, здатність опосередковувати свою поведінку цією нормою за межами заданих обставин, тобто узагальненість норми.

Ці показники дозволять точніше діагностувати рівень морального розвитку, оскільки особливістю моральної поведінки дітей молодшого шкільного віку є те, що перед ними досить часто виникає проблема вибору, діти потрапляють у ситуацію морального конфлікту, де їм необхідно самостійно вибрати певний варіант поведінки.

Підсумовуючи, можна зазначити, що проблема морального розвитку особистості завжди була однією із актуальних проблем освіти і виховання. Процес глибинних перетворень у всіх сферах життя країни докорінним чином змінив систему вимог суспільства до особистості, що надає гостроти проблемам, пов'язаним із моральним розвитком. Особливо важливими є вивчення особливостей моральної сфери в молодшому шкільному віці, коли закладаються основи моральної саморегуляції, інтенсивно розвиваються всі елементи моральної свідомості.

Отже найбільш продуктивною парадигмою дослідження моральної поведінки у вітчизняній психології залишається діяльнісний підхід. У його руслі виконано серію нових експериментальних спостережень, що відкривають перспективні шляхи для подальшої розробки наукової теми та віднайдення ефективних прийомів психологічного впливу на процес інтеграції когнітивно-мотиваційних, емоційних та і поведінкових компонентів морального.

Список використаних джерел

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение .– 2-е изд., доп. – М.: Мысль, 1985.–155 с.
2. Аплетаяев М. Нравственное воспитание подростков в процессе обучения – Омск: ОТПИ, 1988. - 106 с.
3. Архангельський Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
4. Никитина Н.В. Педагогические средства мотивации нравственных поступков младших школьников в образовательном процессе: Автореф. дисс ...канд. пед. наук. – Омск, 2001. – 24 с.
5. Субботский Е.В. Формирование морального действия // Вопросы психологии. – 1979.– №3. – С. 47-55.
6. Бех И. Д. Психологические основы нравственного

розвитку особистості: Автореф. дисс...д-ра психол. наук: 19.00.07 / Київський пед. інститут ім. М.П.Драгоманова. – К., 1992. – 42 с.

7. Гордяська І.В. Моральний вибір. Феномен свідомості та поведінки: Автореф. дисс...канд. філософ. наук. – Саранск, 2001. – 20 с.

8. Чикалов Н.А. Розвиток когнітивно-оціночних механізмів морального свідомості особистості: Дисс...канд. психол. наук: 19.00.07. – Калуга, 2002. – 192 с.

9. Тищенко С.П. Рефлексія як механізм розвитку самосвідомості в ранньому онтогенезі // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження / За ред. С.Д. Максименка, М.Й.Боришевського. – Київ: Любіть Україну, 1999.

10. Братусь Б.С. Психологічне та моральне середовище норми // Журнал практичного психолога. – К, 1997. – Вип. 3. – С. 6 – 15.

The article presents the analysis of modern approaches concerning peculiarities of correlation of moral selfconsciousness and moral behaviour in primary school age.

Key words: moral behaviour, moral activity, moral selfconsciousness, pupil of primary school.

Отримано 12.04.2009

УДК 159.923.2-053.6:172

І.М.Палилюк

РОЛЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті проводиться теоретичний аналіз психологічної літератури щодо вивчення особливостей становлення моральних цінностей особистості у юнацькому віці. Розкривається роль засвоєння соціального досвіду у цьому процесі.

Ключові слова: моральність, соціалізація, юнацький вік, самовизначення, ціннісні орієнтації.